

Frank Ankersmit

'Toeschouwers' en 'ooggetuigen' van de Franse Revolutie

Wat betekent het eigenlijk om toeschouwer, of ooggetuige, te zijn van een gebeurtenis als de Franse Revolutie? Heeft de ooggetuige een directere toegang tot 'de geschiedenis' dan de historicus? Vertrekkend vanuit deze vragen brengt Frank Ankersmit ons tot de gebeurtenis waarin de geschiedenis zelf zich bij uitstek onthulde aan haar getuigen: de Franse Revolutie.

1. Inleiding. Toeschouwers en ooggetuigen

Deze aflevering van *Groniek* is gewijd aan het thema 'toeschouwers'. Dat begrip valt op te vatten in een wijdere en nauwere zin. Dat komt omdat het begrip niets vastlegt over de afstand tussen de toeschouwer en wat die ziet. Die kan daarom zowel heel groot als heel klein zijn. Ruimtelijk gezien is dat al zo. Je kan de toeschouwer zijn van vele lichtjaren verwijderde sterren aan de avondhemel, van een kennis die je de straat ziet oversteken, maar ook van het doen en laten van bacteriën onder een microscoop. In de temporele orde is het niet anders. De historicus van nu kan zichzelf zien als de toeschouwer van het Rome van de eerste eeuw voor Christus of van de Franse Revolutie, maar ook van de belangrijkste gebeurtenissen van zijn eigen tijd. Door die onbepaaldheid van het begrip 'toeschouwer' kan je van zowel de tijdgenoten van de Franse Revolutie als van de latere historici ervan zeggen dat zij de 'toeschouwer' waren van dat epochale gebeuren. Het begrip 'toeschouwer' differentiëert niet tussen enerzijds de historici die vele eeuwen later over een deel van het verleden schrijven en anderzijds hoe de mensen in dat verleden zelf tegen hun wereld aankeken. Maar dat onderscheid is vanuit historisch perspectief nu juist cruciaal: in dat onderscheid ligt juist heel het *raison d'être* van de geschiedbeoefening.

Het is daarom in de context van een beschouwing over onze relatie

met het verleden het beste het begrip ‘toeschouwer’ te vervangen door een begrip dat de ruimtelijke en/of temporele afstand tussen toeschouwer enerzijds en wat door hem gezien wordt anderzijds, wel respecteert. En daartoe dient zich een voor de hand liggende kandidaat aan, namelijk het begrip ‘ooggetuige’. De ooggetuige van iets moet er immers met zijn neus, c.q. ogen boven op gestaan hebben en er ook bij aanwezig geweest zijn. De afstand in tijd en ruimte wordt dus drastisch bekort.

In de exacte wetenschappen hoeft dat overigens niet altijd het geval te zijn. Wie een ster aan de avondhemel waarneemt, kijkt in feite terug in het verleden – namelijk zoveel jaren als het licht erover deed om van die ster naar de aarde te komen. Neem je die ster waar, dan ben je dus de ooggetuige van een realiteit van vele, vele jaren terug, die zich bovendien op een onvoorstelbaar grote afstand van je bevindt. De huidige generatie radiotelescopen kan zelfs terugkijken in de geschiedenis van het universum tot op enige honderdduizenden jaren na de *Big Bang*. Meer zal ook niet mogelijk zijn omdat het licht voor die tijd nog niet kon ontsnappen aan de enorme gravitatiekrachten van de toen nog in een relatief kleine ruimte samengepakte massa. We zullen dus nooit de *ooggetuige* kunnen zijn van de *Big Bang* zelf. Maar dan blijft er altijd nog een dikke dertien miljard jaar verleden over waar we wel (de) ooggetuige van kunnen zijn. Dat maakt veel goed.

Maar voor de geschiedenis is hier geen enkele hoop aan te verbinden. Want de historicus zal nooit in de letterlijke zin van het woord ooggetuige kunnen zijn van het door hem bestudeerde verleden. We kunnen alleen het heden zien en niet het verleden. Dat geldt al voor het verleden van, zeg, een minuut geleden. Je kan wel zeggen dat je daar een minuut geleden de ooggetuige van was, maar *op dit moment* ben je dat al niet meer. Op dit moment ben je de ooggetuige van uitsluitend en alleen *dit* moment. Het is die asymmetrie waaraan de geschiedbeoefening haar zin en betekenis te danken heeft. Want het is een alledaagse realiteit dat we kennis van het verleden nodig hebben om een hoop dingen in het heden te kunnen begrijpen. Het kan zijn dat iemand die consequent alles vergeet onmiddellijk nadat het heeft plaatsgevonden, zich niet realiseert in wat voor toestand hij verkeert en daarom evenmin hoezeer hij door zijn totale amnesie achterligt bij iemand die zich het verleden wel weet te herinneren. Want om zich daarvan bewust te zijn vereist dat hij weet wat het verschil uitmaakt tussen vergeten en herinneren. Maar juist dat kan hij niet weten omdat hij zich nooit iets herinnert, en dus niet weet wat herinneren is. Je zou nu

kunnen tegenwerpen dat het bekend zijn met het concept 'herinneren' niet noodzakelijkerwijs verlangt dat je je ook iets kan herinneren, zoals iemand die heel arm is heel goed kan weten wat het betekent om heel rijk te zijn. En dan kan iemand met zo'n massieve vorm van Alzheimer wel weten waar hij achter ligt op mensen die daar niet onder lijden. Maar zo is het hier niet. Aan een arm iemand kan je duidelijk maken wat het betekent om rijk te zijn, maar iemand die alles direct vergeet valt niet uit te leggen wat herinnering betekent. Er is voor hem simpelweg geen realiteit die met het begrip benoemd kan worden. Misschien is dit nog niet het laatste woord over deze kwestie;¹ maar het zal geen betoog behoeven dat iemand die alles meteen vergeet ernstig gehandicapt is – overigens zonder zich daar bewust van te zijn. Dat geldt voor individuen, maar ook voor groepen en zelfs voor hele samenlevingen. En dat is dus waarom we de geschiedbeoefening hebben: die moet ons herinneren aan wat we van het verleden moeten weten om in het heden adequaat te kunnen handelen. De geschiedbeoefening is de remedie tegen sociale en culturele Alzheimer. En ook de enige remedie.

2. 'Autopsie'

Nu zijn vele geschiedtheoretici bereid om water bij de wijn te doen met het begrip ooggetuige. Zij wijzen erop dat het wel waar mag zijn dat je in strikte zin niet de ooggetuige kan zijn van iets dat in het verleden plaatsvond, maar in het verleden kan dat heel goed wel het geval zijn geweest. En

- 1 Interessant is hier vooral de rol van het schrift: wie last heeft van een totale amnesie, kan dat compenseren door alles op te schrijven wat hem of haar overkomen is. De ooggetuige van wat er op schrift staat, doet dan niet onder voor de ooggetuige van het gebeurde zelf dat op schrift gesteld werd en dat hij in zijn herinnering wist te bewaren. Eerder het omgekeerde. Want de herinnering is notoir onbetrouwbaar. Kortom, het schrift maakt het verleden contemporain. En dan is de verhouding tussen het schrift en de geschiedbeoefening merkwaardig ambivalent: enerzijds maakt het schrift de geschiedbeoefening overbodig door het verleden naar het heden te voeren, maar anderzijds is het geschreven verslag van wat er in het verleden gebeurde uiteraard niets anders dan geschiedbeoefening. Vanuit het perspectief van het schrift is de geschiedbeoefening dus als een *ouroboros* - de slang die in zijn eigen staart bijt – en die traditioneel het symbool is van de zelfvernietiging. Het schrift vernietigt de afstand tussen het verleden en het heden door het te bewaren. Maar omdat die afstand de essentie van het verleden is, vernietigt het schrift het verleden. Vandaar die paradoxale zelfvernietiging van het verleden door het schrift.

men is dan van mening dat zo'n ooggetuige een betrouwbaarder beeld heeft van waar hij ooggetuige van was dan iemand die dat niet is. Zij zien hier zelfs de basis van alle betrouwbare historische kennis: alles wat de historicus over het verleden beweert moet uiteindelijk zijn terug te voeren op de verslagen van ooggetuigen. Dat is al zo bij Herodotus, de vader van de geschiedbeoefening. Hij spreekt van 'autopsie', van het iets zelf gezien hebben. Er is, volgens François Hartog, zelfs een directe band tussen de begrippen 'autopsie' en 'historie' (d.w.z. geschiedenis):

'l'oeuil ou plutôt l'autopsie: il s'agit en effet de l'oeuil comme marque d'annonciation, d'un 'j'ai vu' comme intervention du narrateur dans son récit, pour faire preuve. Aussi me contenterai-je d'un bref rappel du contexte dans lequel s'inscrit l'autopsie hérodotonéenne. Historior, comme le rappelle Benveniste, c'est, à date tres ancienne, le témoin en tant qu'il sait, mais tout d'abord en tant qu'il a vu.'²

Met andere woorden, het 'zelf iets met eigen ogen gezien hebben' gold als het ultieme criterium voor alle waarheid – ook voor de historische waarheid. En, inderdaad, die 'autopsie' werd nog tot ver in de achttiende eeuw door velen gezien als de basis voor de betrouwbaarheid van de geschiedschrijving. Jaap den Hollander citeert een uitspraak van de Verlichtingsfilosoof Gotthold Ephraim Lessing uit 1759 dat nog geheel staat in de traditie van de 'autopsie':

'überhaupt aber glaube ich, daß der Name eines wahren Geschichtschreibers nur demjenigen zukommt, der die Geschichte seiner Zeiten und seines Landes beschreibet. Denn nur der kan selbst als Zeuge auftreten.'³

Den Hollander verbindt hier de conclusie aan dat binnen deze conceptie eigenlijk alleen datgene mogelijk is wat wij tegenwoordig contemporaine geschiedenis noemen – wat uiteraard het omgekeerde is van de bestaande consensus waar men ervan uitgaat dat een bezonken en betrouwbaar historisch oordeel juist eerst mogelijk is over een verder weg liggend verleden dat we pas nu *sine ira et studio* kunnen bezien.

2 F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote: Essai sur la représentation de l'autre* (Parijs: Gallimard, 1980), 272. En Hartog citeert vervolgens een passage uit Aristoteles' *Metafysica* die direct aansluit bij de visie van Herodotus.

3 J.C. den Hollander, 'Contemporary history and the art of self-distancing,' *History and Theory. Theme Issue: Historical Distance: Reflections on a Metaphor* vol.50, nr.4 (Dec., 2011): 55.

Nu kan men beweren dat heel het debat over de 'autopsie' en over de vraag of die nu wel of niet de basis is voor een betrouwbare geschiedbeoefening uiteindelijk weinig meer is dan een storm in een glas water. Dat is het standpunt dat een twintig jaar geleden verdedigd werd door de Belgische filosoof Bart Verschaffel. Hij wijst er ten eerste op dat ooggetuigenverslagen je in de geschiedbeoefening niet ver brengen en ten tweede dat in de geschiedbeoefening zelf de grens tussen wat we uit directe ervaring weten/kennen en wat op basis van reconstructie, dermate vaag is, dat daar in de praktijk van de geschiedbeoefening weinig mee te beginnen valt. Wat het eerste punt betreft: wat zou je je moeten voorstellen bij een ooggetuigenverslag van de Industriële Revolutie of het ontstaan van de natiestaat? En wie heeft ooit de Verlichting of de Romantiek daadwerkelijk 'gezien'⁴? Ooggetuigenverslagen heb je van auto-ongelukken, vechtpartijen of indrukwekkende natuurverschijnselen, maar niet van het soort van zaken waar historici zich gewoonlijk mee bezighouden⁵. Er zijn wel historici die daar speciaal aandacht aan geven, maar veel eer leggen ze daar zelden mee in. Toegegeven; met romanciers ligt dat anders – denk aan de vele 'ooggetuigenverslagen' in Tolstois *Oorlog en Vrede*⁶ - maar alleen al het feit dat romanciers met die ooggetuigenverslagen beter uit de voeten kunnen dan historici is al voldoende om die bij historici verdacht te maken.

Dat brengt mij bij Verschaffels tweede punt: als historici zich zelden bezighouden met het soort van zaken waarvan ooggetuigenverslagen mogelijk zijn, dan verhouden historici en tijdgenoten zich daar ook niet wezenlijk anders toe. Stel je een Fransman voor die zich anno 1776 een beeld wil vormen van de Amerikaanse Revolutie. Dan moet hij daarvoor een beroep doen op wat daar in kranten, gazettes, pamfletten en eventueel

4 In zijn *Les Cadres Sociaux de la Mémoire* (Paris: Alcan, 1925), beweert Maurice Halbwachs dat hij nog een directe ervaring had van de atmosfeer van de late Romantiek, van een halve eeuw voor zijn geboorte.

5 Het historisch debat gaat zelden over het vaststellen van individuele feiten (hoe belangrijk en onmisbaar dat ook is!), maar vooral om de *historische betekenis* die daaraan moet worden toegekend. Dat wil zeggen, in welke context zij bij voorkeur geplaatst moeten worden. Dat was de kern van de boodschap van mijn *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language* (The Hague: Nijhoff, 1983).

6 Met als hoogtepunt zijn verslag van de ontmoeting tussen Napoleon en Tsaar Alexander I in Tilsit in 1807.

zelfs al boeken over gezegd wordt. Dat verschilt uiteraard weinig van de werkwijze van de historicus. Ja, Verschaffel gaat zelfs zover dat hij bovenstaande argumentatie al betreft op ooggetuigenverslagen zelf: op dat heel elementaire niveau zou er al geen wezenlijk verschil zijn tussen iemand die in het verleden zelf zijn wereld probeert te begrijpen en de historicus die zich eeuwen later die wereld tracht te vatten:

'de getuige vindt fragmenten, leest sporen, interpreteert en begrijpt ze als de *toonimplicatie* van een beschreven gebeurtenis, toestand, handeling enz. De getuige kent niet 'rechtstreeks', maar is de eerste observator, spoorlezer en interpreter. De historicus, die na hem komt, kent op precies dezelfde wijze. Hij vindt fragmenten, hij leest sporen, en neemt deze als de buitenkant in zijn beschrijving op; hij vindt bijvoorbeeld een boek met rekeningen, herkent en begrijpt een verminderde kaarsverkoop als 'buitenkant' van 'secularisatie', en verbindt in deze beschrijving de daling met andere 'feiten', zoals testamentformules.¹⁷

Kortom, de ooggetuige is de eerste historicus van het heden waarvan hij ooggetuige is.

3. De uilen van Minerva

Maar dit gaat toch te ver. Verschaffels eigen voorbeeld illustreert dat reeds. Het Latijnse woord 'saecularisatio' werd als een kerkrechtelijk begrip al in de Middeleeuwen gebruikt, maar in de moderne betekenis die Verschaffel op het oog heeft, komt het voor het eerst voor in een verhandeling van Joseph von Eichendorff uit 1818⁸, dus lang nadat allerlei secularisatieprocessen op gang gekomen waren. En dat is niet zomaar een toevalligheid. Want het is juist het hart van de geschiedbeoefening dat die ons het verleden toont vanuit een *historisch perspectief*, dat wil zeggen, vanuit een perspectief dat voor de mensen in het verleden zelf niet toegankelijk was. Daar ligt de meerwaarde van de geschiedbeoefening boven datgene wat aan de mensen in het verleden al over zichzelf bekend was. Historische kennis en inzicht is kennis en inzicht van *achteraf* – en wie blind is voor de meerwaarde die

7 B. Verschaffel, 'De getuige en de historicus,' in *Hermeneutiek in discussie*, ed. G.A.M. Widdershoven en Th. De Boer (Delft: Eburon, 1990), 118.

8 H. Zabel, 'Säkularisation, Säkularisierung,' in *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 5*, ed. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck (Stuttgart: Klett-Cotta, 1984), 811.

alleen de blik van achteraf kan bieden, zal ook altijd blind blijven voor waar het in de geschiedbeoefening om draait. Zoals de medicus inzicht weet te bieden over wie wij zijn vanuit een medisch perspectief, zo doet de historicus dat vanuit het perspectief van het achteraf.

Waar het hier om gaat, werd mooi uiteengezet door Arthur Danto. Danto voert de fictie in van de zogenaamde 'Ideal Chronicler' (IC)⁹. Die IC noteert steeds alles – maar dan ook letterlijk alles – wat er op een bepaald moment in de hele wereld door mensen gedacht en gedaan wordt. Zijn verslag is dus eigenlijk het complete ooggetuigenverslag van alle gebeuren op een bepaald moment in de wereldgeschiedenis. Maar, zoals Danto beklemtoont, hoe krankzinnig uitvoerig dat verslag ook zijn mag, bepaalde voor de historicus toch heel belangrijke zaken zullen er niet in staan. Zo zal er onder het jaar 1618 niet in staan 'in dit jaar brak de Dertigjarige Oorlog uit', om de eenvoudige reden dat je pas na 1648 kon weten dat de oorlog die toen uitbrak dertig jaar zou duren. Pas achteraf, pas in 1648, kon je weten dat toen, in 1618 met de Defenestratie van Praag een uitzonderlijk bloedige oorlog begon, die een derde van de Duitse bevolking het leven zou kosten en die het politieke bestel in Europa wezenlijk zou veranderen. Pas na 1648 kon men weten dat in 1618 iets begon waardoor Europa een wezenlijk andere wereld zou worden dan die vòòr 1618 was geweest. Anders gezegd, het verleden als een wereld die anders is dan het heden, openbaart zich pas wanneer we van dat verleden vervreemd zijn, wanneer we iets, of iemand anders geworden zijn dan dat verleden en waardoor we dat verleden als het ware 'van buitenaf' kunnen bezien. Historisch inzicht gaat altijd gepaard met een objectivering van het verleden, omdat er pas dan een object is dat zich leent voor historisch onderzoek - en dat object van onderzoek is er pas wanneer wij ons, er om zo te zeggen, uit teruggetrokken hebben en een positie elders kozen van waaruit wij het kunnen bezien. Zoals Danto het zelf verwoordt:

'And something of the same sort is true for the historical period considered as an entity. It is a period solely from the perspective of the historian, who sees it from without; for those who lived in the period it would be just the

9 Arthur C. Danto, *Narration and Knowledge: including the integral text of Analytical philosophy of history*, 3rd ed. With a new introduction by Lydia Goehr and a new conclusion by Frank Ankersmit (New York: Columbia University Press, 2007), 149–82.

way life was lived. And asked, afterwards, what it was like to have lived then, they may answer from the outside, from the historian's perspective. From the inside there is no answer to be given; it was simply the way things were. So when the members of a period can give an answer in terms satisfactory to the historian, the period will have exposed its outward surface and in a sense be over, as a period.¹⁰

Danto is zich er terdege van bewust hoe dicht hij hier bij Hegel staat, en voor wie ook alle werkelijk zelfinzicht een inzicht achteraf is, een inzicht vanuit een positie waar wij al iemand ander geworden zijn. Tot het diepste zelfinzicht zijn we niet in staat zolang we met onszelf samenvallen – want zo lang dat het geval is, zijn we blind voor onszelf – maar pas wanneer we een vroeger zelf achter ons gelaten hebben. De tragische waarheid over onszelf is dus dat echt zelfinzicht niet mogelijk is. Zoals Hegel het in een beroemde en veel geciteerde passage uitdrukte:

‘Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau malt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, und mit Grau in Grau lässt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen; die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.’¹¹

Alle wijsheid is het door de filosofie gescherpte historisch inzicht; en dat is altijd een wijsheid *achteraf*.

4. Kantelmomenten

Dat brengt ons bij de kern van de zaak. We zagen hiervoor dat het ooggetuigenverslag het verslag is van wat er zich voor onze ogen afspeelt en dat het historisch inzicht altijd een wijsheid achteraf is. Dat lijkt elkaar onherroepelijk uit te sluiten en te impliceren dat de gang van de geschiedenis in een bepaalde tijd altijd verborgen zal blijven aan hen die in die tijd leven. Maar is dat zo? Komt het echt nooit voor dat je de geschiedenis echt onder je eigen ogen ziet bewegen? Ik denk dat je vol kan houden dat zulke momenten er wel degelijk zijn. Het is waar: in het verlengde van wat ik in de vorige paragraaf zei, worden de meeste kantelmomenten pas

10 Arthur C. Danto, *The Transfiguration of the commonplace: a philosophy of art* (Cambridge, Mass. [etc.]: Harvard University Press, 1981), 207.

11 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Hamburg: Meiner, 1956), 17.

achteraf geconstateerd. Denk aan de afzetting van Romulus Augustulus door Odoacer in 476, die men nu gewoonlijk ziet als het einde van het (West-)Romeinse Rijk. Niemand had toen het gevoel dat er iets bijzonders gebeurde. En zo is het ook met Columbus toen hij op 12 oktober 1492 voet aan wal zette op wat hij San Salvador noemde. In de jaren daarna bleek pas de ware betekenis daarvan. Het omgekeerde van Columbus' ontdekking van Amerika was de eerste maanreis. Toen hij op 21 juli 1969 voet op de maan zette, sprak Neil Armstrong de befaamde woorden 'that's one step for a man, but a giant leap for mankind'. De verovering van de ruimte waar toen iedereen – al of niet als ijverig lezer van SF-literatuur – wel een beetje in geloofde, leek aangebroken. Daar is dus helemaal niets van terechtgekomen. Dan heb je kantelmomenten in de zin dat iedereen zich wel vagelijk bewust is dat de wereld wezenlijk verandert, maar waarbij die omslag een zo langzaam proces is dat van een kantelmoment in de eigenlijke zin van het woord geen sprake is. Voorbeelden zijn de Renaissance, de Verlichting of de Industriële Revolutie.

Kantelmomenten demarkeren het oude van het nieuwe. Maar de dosering van het oude en het nieuwe kan erin verschillen. Meestal is het zo dat men zich wel realiseert dat men afscheid neemt van een oude wereld, maar zonder een welomschreven idee te hebben van het nieuwe dat ervoor in de plaats komt. Denk aan de Restauratie van na 1815: men wilde toen geen Ancien Régime en ook geen revoluties meer, maar wist niet zeker wat dan wel – behalve dan dat men een '*juste milieu*' tussen die beiden aan moest houden. Of neem de Val van de Muur in 1989. Ongetwijfeld een kantelmoment zoals weinigen: het experiment met het reëel bestaande socialisme was mislukt en er kwam een einde aan de Koude Oorlog. Maar het bleef voorsnog ongewis wat voor nieuwe wereld we nu betreden hadden. In de zomer van 1989 schreef Francis Fukuyama een beroemd artikel 'The End of History' in *The National Interest*, waarin hij betoogde dat 1989 het einde van de geschiedenis te zien gaf in de zin dat de toekomst zich altijd zou blijven bewegen binnen de parameters van de Westerse parlementaire democratie van dat moment.¹² Maar nog geen vijftien jaar later haalde de historische actualiteit zijn these al onderuit met de overgang van een unipolaire naar een multipolaire wereldorde – zoals Fukuyama zelf als eerste bereid is toe te geven. Die Westerse parlementaire democratie

12 Later werkte hij dat uit tot zijn veel gelezen en becommentarieerde F. Fukuyama, *The end of history and the last man* (Londen: Hamilton, 1992).

bleek maar een van de vele mogelijke wegen naar de toekomst. Bovendien, voor Westers triomfantelijk gejuich is na de kredietcrisis en de schuldenannex eurocrisis weinig ruimte meer. De toekomst was wel duidelijker aanwezig in het kantelmoment van de capitulatie van de Duitsers in 1945 en (enkele maanden later) van de Japanners. Want de geallieerden waren in de jaren daarvoor al intensief bezig geweest met het inrichten van de na-oorlogse politieke en economische wereldorde. In dit kantelmoment was de toekomst dus prominenter aanwezig dan het verleden. Daarin verschilt het van alle hiervoor genoemde kantelmomenten.

Maar nog veel sterker was dat het geval in de Franse Revolutie – en die geeft ons daarom het kantelmoment *par excellence*.

5. De Franse Revolutie als kantelmoment

Talrijke getuigenissen uit de jaren na 1789 suggereren dat men het gevoel had dat de Geschiedenis zich had geconcretiseerd tot een object waarvan men de bewegingen met eigen ogen kon aanschouwen. Doorgaans is de geschiedenis als een zee en heeft men een kompas nodig (zoals dat van de chronologie) om zich erin te kunnen oriënteren. Maar soms vernauwt die zee zich tot een snelstromende rivier, of misschien zelfs tot een waterval. Zo was het met de Franse Revolutie. Daar was het kantelmoment voor alle betrokkenen zichtbaar en voelbaar en in die zin waren zij de *ooggetuigen van de geschiedenis*.

Denk aan de 14e juli en aan het gevoel op die dag in Parijs dat men een einde had gemaakt aan duizend jaar tyrannie, zoals gesymboliseerd door dat dreigende middeleeuwse bouwwerk van de Bastille aan de rand van de stad. Denk aan de avond van de 14e juli in Versailles. Lodewijk XVI had die dag gejaagd en in zijn dagboek genoteerd dat er die dag niets (*'rien'*) was voorgevallen. Maar 's nachts wordt hij gewekt door de hertog de La Rochefoucauld-Liancourt die hem informeert over de gebeurtenissen in Parijs, hetgeen leidde tot het volgende dialoogje: '*Mais c'est donc une révolte?, s'éciait Louis XVI, effrayé de l'agitation du peuple. – Non sire, fit gravement le duc; c'est une révolution!*'. Denk aan de Eed op de Kaatsbaan op 20 juni en het enthousiasme en de emoties die daarmee gepaard gingen. Of denk aan de *'Nuit des Sacrifices'* van 4 augustus toen de last van het feodalisme over Frankrijk werd weggetrokken. Denk aan de eerste herdenking van de val van de Bastille op 14 juli 1790 en hoe de gevoelens van die dag door Jules Michelet verwoord werden.¹³ Of denk aan

'Toeschouwers' en 'Ooggetuigen' van de Franse Revolutie

de woorden van wellicht de belangrijkste actor in de Revolutie, Maximilien de Robespierre:

'la théorie du gouvernement révolutionnaire est aussi neuve que la Révolution qui l'a amené. Il ne faut pas la chercher dans les livres des écrivains politiques qui n'ont point prévu cette Révolution, ni dans les lois des tyrants, qui, contents d'abuser de leur puissance, s'occupent peu d'en rechercher la légitimité; aussi ce mot n'est-il pour l'aristocratie qu'un sujet de terreur our un texte de calomnie; pour les tyrants qu'un scandale; pour bien des gens, qu'une énigme; il faut l'expliquer à tous pour rallier au moins les bons citoyens aux principes de l'intérêt publique.¹⁴

Volgens Robespierre was de Franse Revolutie dus iets volstrekt nieuws, niet alleen het gebeuren zelf, maar ook de politieke theorie waaraan zij haar inspiratie ontleende. Het gevoel de Geschiedenis te zien bewegen, beperkte zich niet tot Frankrijk alleen. Zo was er Kant die het onverbiddelijke uurwerk van zijn dagelijkse wandelingen opgaf om het laatste nieuws uit Parijs te horen. Zo was er William Wordsworth die in zijn *The Prelude* van 1805 zich de Franse Revolutie als volgt herinnerde:

'OH! pleasant exercise of hope and joy!
For mighty were the auxiliars which then stood
Upon our side, we who were so strong in love !
Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven (...)

En ook Hegel herinnerde zich vele jaren later 1789 als het aanbreken van een nieuwe dageraad¹⁵:

'Solange die Sonne am Firmamente steht und die Planeten um sie herumkreisen, war das nicht gesehen worden, dass der Mensch sich auf den Kopf, das ist, auf den Gedanken stellt und die Wirklichkeit nach diesem

13 J. Michelet, *Histoire de la Révolution Française. Vol. I* (Paris: Gallimard, 1952), boek III, hoofdstuk XII.

14 M. de Robespierre, *Discours et Rapports à la Convention (Le Monde en 10/18)* (Paris : Union Générale, 1965), 190.

15 Zijn leven lang bracht Hegel op de 14e juli een dronk uit op de Franse Revolutie en er is daarom alle reden vraagtekens te plaatsen bij zijn vermeende conservatisme.

erbaut. Anaxagoras hatte zuerst gesagt dass der nous die Welt regiert; nun aber ist der Mensch dazu gekommen, zu erkennen, dass der Gedanke die geistige Wirklichkeit regieren sollte. Es war dieses somit ein herrlicher Sonnenaufgang. Alle denkende Wesen haben diese Epoche mitgefeiert (...) als sei es zur wirklichen Versöhnung des Göttlichen mit der Welt nun erst gekommen.¹⁶

Een nieuwe wereld was aangebroken, een wereld waarin de Vrijheid, de menselijke Waardigheid, de Rechten van de Mens en de Rede zouden zegevieren, terwijl het oude als een verschrompelde schil van de mensheid afviel.

6. De negende Thermidor

Je kan de Franse Revolutie op twee manieren bezien, die elkaar lijken uit te sluiten en dat toch niet doen. Dat is, tussen haakjes, al een belangwekkend gegeven. Uitsluiting hoort thuis in het vlak van de taal, van het spreken over de werkelijkheid. De uitspraak 'Groningen heeft een universiteit' wordt uitgesloten door de uitspraak 'Groningen heeft geen universiteit'. Maar op het niveau van de werkelijkheid zelf geldt dat niet. De werkelijkheid is eenvoudigweg wat die is, en het feit dat dit stuk papier wit is, is niet in tegenspraak met het feit dat dat stuk ernaast zwart is. Het gegeven dat je de Franse Revolutie op twee heel verschillende manieren kunt zien die elkaar toch niet uitsluiten, suggereert daarom al dat in het geval van de Franse Revolutie de realiteit van de geschiedenis weet door te dringen tot op het niveau van ons spreken en denken daarover. Want zoals dingen in de werkelijkheid elkaar nooit uit kunnen sluiten, zo geldt dat hier ook voor het spreken en denken over de Franse Revolutie waarbinnen de beeldvorming van dat sublieme gebeuren zich constitueert. Des te aannemelijker klinkt het te zeggen dat de Franse Revolutie een gebeuren is of was waarvan je een 'ooggetuige' kan zijn, zoals dat uiteraard geen enkel probleem is met processen in de realiteit zelf.

Welnu, de eerste van die beide manieren om de Franse Revolutie te bezien, ontmoeten we reeds in de vorige paragraaf. Dat wil zeggen, de Franse Revolutie als een politieke dageraad en als aankondiging van de

16 G.W.F. Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte. Band II – IV* (Hamburg: Felix Meiner, 1976), 926.

liberale, parlementaire democratie, zoals we die nu nog hebben. Binnen de daaraan tegengestelde visie ontwikkelde de Franse Revolutie een bepaalde politieke dialectiek die zich in de daarop volgende twee eeuwen verschillende malen zou herhalen en die uiteindelijk zou culmineren in de totalitaire systemen van Hitler en van Stalin. In die dubbelheid ligt ook de 'sublimiteit' van de Franse Revolutie¹⁷ waar die lijkt op de standaard-voorbeelden van het sublieme zoals een verschrikkelijk onweer of een woedende zee. In al die gevallen word je geconfronteerd met een werkelijkheid die alle bestaande categorieën te boven lijkt te gaan en die zowel verschrikkelijk is als fascinerend. Alle beschuttingen tegen de confrontatie met de naakte werkelijkheid, zoals traditie, taal, theorie of associatie zijn voor een moment wegvallen.

De nog steeds meest overtuigende en eloquente verdediger van deze visie was de Joodse historicus Jakob Laib Talmon (1916–1980)¹⁸. En, wederom, we moeten *niet* willen kiezen tussen die beide visies: *beiden* zijn 'waar'¹⁹: inderdaad, we danken aan de Franse Revolutie de burgerlijke en politieke vrijheid en de mensenrechten, maar *ook* de ernstigste schendingen daarvan zoals in Hitlers concentratiekampen en in Stalins Gulags. Meer nog, de Franse Revolutie leert ons juist – en dat is een les die we nimmer mogen vergeten – hoe je van het eerste bij het tweede terecht kan komen.

De Franse Revolutie is zowel de eerste als de laatste *echte* revolutie geweest. Daarvoor hadden revoluties eerder het karakter van wat wij tegenwoordig als 'regime changes' aanduiden. En daarna was het fenomeen van de revolutie bekend terrein, en met de Franse Revolutie in het achterhoofd wist je altijd wel zo ongeveer waar je met een revolutie aan toe was. Zo zei Trotski dat hij zich tijdens de Russische Revolutie altijd de vraag stelde in 'welk hoofdstuk' van de Franse Revolutie men was aangekomen. Maar de Franse revolutionairen hadden geen voorbeeld; zij wisten werkelijk niet wat zij deden. De degeneratie van de Franse Revolutie van een poging

17 Voor het sublieme in de geschiedenis, zie mijn boek *De Sublieme Historische Ervaring* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2007).

18 Voor een korte samenvatting van zijn oeuvre zie mijn: Frank Ankersmit, 'Jakob L. Talmon (1916 – 1980),' in *Historici van de twintigste eeuw*, red. A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann, H. Renner (Utrecht [etc.]: Spectrum, 1981), 297–314.

19 Voor het begrip waarheid zoals hier bedoeld, zie: Frank Ankersmit, *Meaning, Truth and Reference in Historical Representation* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2012), met name de hoofdstukken 4 t/m 6.

de hoogste idealen te realiseren tot een bloedige terreur toont ons daarom de Geschiedenis als een realiteit die zich uit het verborgene op het wereldtoneel dringt om daar de actoren naar bestemmingen te voeren waarvan zij het bestaan zelfs nooit vermoed hadden. Wat wist Robespierre in 1789 van het Regime van de Deugd en de Terreur dat hij in de herfst van 1793 instelde? Meer nog, wat kòn hij daar toen *überhaupt* van weten? De Geschiedenis was een voor iedereen concrete realiteit geworden die de *dramatis personae* van de Revolutie bij de hand genomen had en hen ertoe dwong alles te verloochenen wat hen luttele jaren daarvoor heilig was geweest. Zoals Popper het ooit verwoordde in zijn *The Open Society and its Enemies* van 1945: *'the attempt to create Heaven upon earth invariably produces Hell'*.

Dat alles kwam tezamen op de negende Thermidor, de dag waarop het regime van Robespierre ten val gebracht werd. De ene na de andere politieke groepering was sinds de herfst van 1793 door Robespierre naar de guillotine gezonden. En hoewel velen in juni en juli 1794 voor hun leven vreesden, durfde toch niemand het tegen hem op te nemen. Op de achtste Thermidor had Robespierre in de Conventie een redevoering gehouden die hij omineus aanduidde als zijn *'Testament de Mort'*, daarmee zinspelend op zijn besef zijn idealen nooit te kunnen verwezenlijken, maar waarin hij tegelijkertijd zijn tegenstanders uitdaagde, zonder hen met naam en toenaam te noemen, waardoor ieder in onzekerheid verkeerde of Robespierre het wel of niet op hem voorzien had. Dat is wellicht Robespierre's fatale blunder geweest. Diezelfde avond herhaalde hij die rede in de club van de Jacobijnen. Iedereen voelde zich nu bedreigd. Mede- en tegenstanders van Robespierre wisten dat het vanaf nu erop of eronder was. En dat wie zou winnen, het leven zou behouden en dat wie verloor, de guillotine te wachten stond. Dat gaf de samenzweerders tegen Robespierre - Fouché, Barras, Tallien, Collot d'Herbois, Barère en enkele anderen – de moed van de wanhoop om alles op scherp te zetten. Het resulteerde in de zitting van de Nationale Conventie van de volgende dag, van de negende Thermidor, waarbij de samenzweerders wisten dat alles ervan af zou hangen om Robespierre het spreken te beletten. Want zodra hij het woord kon voeren, zou hij de oppositie tegen hem uiteen kunnen spelen.

Nooit werd die zitting die zou leiden tot de val van Robespierre huiveringwekkender beschreven dan in de historische roman van Mark Aldanov (pseudoniem: Max Landau) getiteld *De Negende Thermidor* – zelfs niet door Michelet, de historicus die toch meer dan enig ander openstond voor de theatricaliteit van het verleden.²⁰ Aldanov werd in Kiev in 1886

geboren in een rijke Joodse familie en stierf in Nice in 1957. Hij studeerde rechten, wiskunde en scheikunde, maar koos in 1915 definitief voor de literatuur. Hij werd de auteur van een omvangrijk en succesvol oeuvre. Zijn meest bekende boek is ongetwijfeld *De Negende Thermidor*, wellicht omdat zijn eigen ervaringen met de Russische Revolutie – die hem in 1919 dwongen naar Frankrijk te emigreren – zijn beschrijving van de Franse Revolutie een extra pregnantie verleenden.

Hoofdpersoon in de roman is Julius Stahl, een jongeman van twintig jaar van onduidelijke komaf. Hij is uitzonderlijk knap om te zien; vandaar dat men hem stuurt naar het hof van Catharina de Grote in St. Petersburg. De hoop is dat hij de minnaar van Catharina worden zal, en dan aardige dingen zal kunnen bewerken ten behoeve van hen die hem naar het hof zonden. Maar de toenmalige minnaar van Catharina – graaf Zjoebov – onderkent het gevaar onmiddellijk en stuurt Stahl via Londen naar het revolutionaire Frankrijk met de vage opdracht te berichten over de toestand in dat land.

Stahls ervaringen gedurende zijn jaar in Frankrijk bereiken hun hoogtepunt met de val van het regime van Robespierre op de negende Thermidor. De avond daarvoor ontmoette hij Monsieur Ducrot, die in Rusland zijn huisleraar geweest was, en het na zijn terugkeer naar Frankrijk tot lid van de Jacobijnenclub had geschopt. Eerder die dag had Robespierre zijn 'Testament de Mort' tweemaal voorgedragen – eenmaal in de Nationale Conventie en eenmaal in de Jacobijnenclub - en het viel te verwachten dat er spannende dingen zouden gebeuren in de zitting van de Nationale Conventie van de dag daarop. Zij besloten daarom die vanaf de publieke tribune te volgen en om de hele nacht op te blijven, zodat zij tijdig bij de Conventie in de rij konden gaan staan. Ze brengen de nacht in een restaurant annex goktent door en inderdaad lukt het hen 's ochtends een plaatsje op de publieke tribune te veroveren. Maar door de doorwaakte nacht en de wijn die hij gedronken had, viel het Stahl niet mee de ogen open te houden:

'Stahl viel in een diepe slaap. Hij zag in zijn slaap vage en vreemde dingen. Hij lag aan de rand van een afgrond, de beenen naar beneden en met het hoofd op iets hards. Uit den afgrond kwam een steeds sterker wordend rumoer. Iemand trachtte uit den afgrond te ontsnappen, klauterde tegen

20 Zie Michelet, *Histoire de La Révolution Française. Vol. II*, boek XXI, hoofdstuk IV. Bij vergelijking blijkt overigens wel dat Aldanov enige elementen uit Michelet's verslag heeft overgenomen.

de wanden en viel naar beneden, hetgeen daar een storm van tevredenheid wekte (...) Bovendien reed op den bodem met een duivelsche snelheid een driespan, het belletje ervan luidde doordringend. Het driespan snelde verder, het belletje luidde opnieuw even hard. De schildwachten vroegen dreigend om het parool. Maar de ander kende het parool niet. Hoe luidde toch het parool ? Parool ..., Paro ...

- Wat? Wat is er gebeurd? riep Stahl ontwakend. Monsieur Ducrot boog naar de balustrade en klemde zich pijnlijk aan zijn arm vast.

- Tu n'as pas la parole ! Tu n'as pas la parole! bulderde het woest beneden en dat gebulder overstemde het wanhopig luiden van het klokje.

- Wat is er gebeurd? vroeg Stahl opnieuw, haast stikkend van angst.

- Zwijg! fluisterde monsieur Ducrot

Zijn gezicht was verwrongen en bleek. In plaats van te antwoorden wees hij met de hand naar beneden.

Beneden gebeurde inderdaad iets vreeselijks.

De meest tragische parlamentszitting van de wereldgeschiedenis naderde haar einde. (...) Het publiek op de tribunes hing over de balustrade. Stahl die nog niet geheel wakker was, veroverde zich met de ellebogen een gedeelte van de balustrade en boog zich er ook overheen.

Op de sprekertribune van de Conventie bevonden zich enige mannen, die er over schenen te twisten wie aan het woord zou komen. Opzij, meer in de buurt van Stahl en een tredje lager dan de overigen, stond een zeer schoone jongeling (het was Saint-Just), de eenige die schijnbaar kalm bleef in de zaal vol razenden. Op zijn bleek gezicht, om de dunne samengeperste lippen speelde een lichte glimlach; het opgerolde papier beefde nauwelijks in zijn rechterhand. Robespierre, met de rug naar Stahl gekeerd, strekte de gebalde vuisten naar de voorzitter uit en schreeuwde zoo hard hij kon. Stahl herkende hem aan zijn gepoederde hoofd en den paarskleurigen jas (...) Op de plaats, bestemd voor de spreker, stond nu, zich met één hand krampachtig aan den lessenaar vasthoudend, een voor Stahl onbekende man [dit was Tallien, één van de samenzweerders tegen Robespierre (F.A.)] met een van haat verwrongen gezicht. De stem van die man werd steeds

'Toeschouwers' en 'Ooggetuigen' van de Franse Revolutie

sterker en veranderde in een niet aan te hooren, de zenuwen pijnigende kreet, die tenslotte zowel de bel van de voorzitter als het geruisch in de zaal overstemde. Stahl hoorde de laatste woorden :

- ... Ik ben gisteren in de club der jacobijnen geweest ... Ik zag er ... het leger van den nieuwen Cromwell ...

- A-a-a-a ! stormde het opnieuw in de zaal van de Conventie.

- ... En ik heb mij met een dolk gewapend om den tiran het hart te doorboren! ...

De man, die zich aan de lessenaar had vastgeklemd, trok plotseling een dolk en maakte enige onzekere stappen in de richting van Robespierre. (...) Beneden, in de zaal, weerklonk opnieuw, het tumult op de publieke tribunes overstemmend, het wanhopige geschreeuw 'tu n'as pas la parole' dat, naar Stahl begreep, betrekking had op Robespierre. Razernij maakte zich van den jonge man meester. Hij spande al zijn krachten in en baande zich een weg naar de balustrade.

Wat Stahl toen zag, bleef in zijn zijn geheugen zijn leven lang voortleven als een tafereel van een drijfjacht op een wild dier. Robespierre schreeuwde wanhopig, zich tot den rechtervleugel van de zaal wendend. Zijn gezicht was volkomen onherkenbaar: de veer die anders de stukken karton op het geraamte van het hoofd gespannen scheen te houden, werkte niet meer en de stukjes karton sprongen nu heen en weer. Met de linkerhand verfrommelde de dictator zijn zachte zijden hoed, in de rechterhand klemde hij krampachtig een geopend zakmes. Zijn stem was bijna in het geheel niet te hooren. De bel van de voorzitter luidde echter onafgebroken. Om Robespierre heen stonden, echter op een eerbiedigen afstand van hem, eenige mannen, *de jagers*, zoals Stahl hen aanduidde, en brulden iets met van woede verwrongen gezichten. Plotseling liet Robespierre het mes vallen, greep naar zijn borst en begon zwaar te hoesten. Een oogenblik werd het geraas in de zaal wat minder en de bel van de voorzitter luidde zwakker.

- Voorzitter van moordenaars! – schreeuwde, zwaar hijgend Robespierre.
- Voor den laatsten keer...eisch ik het woord....

En opnieuw greep hij met de hand naar de borst.

Een goedmoedig uitzierende bejaarde man sprong plotselings van een van de banken van de Conventie naar voren en schreeuwde ontzet :

- Je stikt in het bloed van Danton! ...

Een nieuw geraas brak los. Robespierre maakte eenige onzekere stappen en liet zich uitgeput op een bank zakken.

- Ga hier niet zitten! Weg! gilde iemand hysterisch. – Dat is de plaats van Vergniaud dien jij vermoord hebt ...

- A-a-a-a! steunde de zaal. Het was Stahl als hoorde hij het geroep van de jagers:

Pak hem! ... En plotseling verrees in zijn herinnering het beeld van Vergniaud op de treden van de guillotine, hoorde hij het gebons van het mes en het ploffen van de afgehakte hoofden in het mandje, hoorde hij de snikkende tonen van de Marseillaise der Girondijnen:

... Contre nous de la tyrannie Le couteau [in plaats van 'l'étendard' (F.A.)] sanglant est levé ...

Robespierre sprong op, deed nog drie stappen en liet zich op een andere plaats zakken.

- Weg! Weg! Hier zat Condorcet ...

- Weg! ... (Pak hem! ... Pak hem! ...)

Stahl voelde in de benauwde zaal van de Conventie een doordringende koude. Het kwam hem voor, als gingen de graven open en als namen de schimmen der omgekomenen hun plaatsen in de zaal weer in.²¹

7. Ten slotte

Lezing van deze passage uit Aldanov's *De Negende Thermidor* geeft mij altijd een frisson van het sublieme, zoals ik dat ook altijd heb met

21 M. Aldanov, *De Negende Thermidor*, geautoriseerde vert. uit het Russisch van Dr. B. Rapschinsky (Zutphen: Thieme, 1930), 332–345.

de verschijning van het stenen beeld van de Commendatore op het toneel in Mozarts *Don Giovanni* aan het eind van die opera en met de huiveringwekkende muziek die Mozart ervoor schreef. In beide gevallen gaat het om een wederopstanding van het verleden, om een *ressuscitation du passé* in Michelet's terminologie: Danton, Vergniaud, Condorcet en de Commendatore nemen hun plaats onder de levenden weer in – met als doel om de wraak van de doden op de levenden af te roepen voor de zonden die zij tegen de doden begingen. Het verleden wordt met hen weer levend, zichtbaar, voelbaar; en we kunnen er daarom de ooggetuige van zijn.

De Franse Revolutie was een kantelmoment in de geschiedenis: het is immers nog steeds het jaartal dat we gebruiken om de Nieuwe van de Nieuwste Geschiedenis te demarkeren. En binnen dat kantelmoment was de negende Thermidor weer zo'n kantelmoment. De Franse Revolutie was één van de zeer weinige – en misschien wel de enige historische gebeurtenis die op het moment dat die plaats vond door iedereen, zowel in Frankrijk zelf als daarbuiten, als zodanig ervaren werd. Men realiseerde zich dat de Geschiedenis vanuit de diepten waar zij zich gewoonlijk ophoudt naar het daglicht was opgerezen en zich nu voor ieders ogen manifesteerde als de sublieme kracht die zij in wezen is. Zij had de *dramatis personae* van de tragedie van de Franse Revolutie met een woeste en onstuimige dans meegesleurd tot aan de negende en de tiende Thermidor, om op die tweede dag, om zo te zeggen, 'weer onder de grond te verdwijnen'. Want de gebeurtenissen vanaf toen tot aan 1815 waren eerder de naklank van de jaren van 1789 tot 1793, dan dat zij er nog wezenlijk nieuwe elementen aan toevoegden. *Historia locuta est.*